

R. Kenkman

Hargla kihelkonna ajalugu

Äratrükk „Valgamaast“

Eesti Kirjanduse Selts

Koduurimise Toimkond

Tartus 1931

i. 36363881
„Postimehe“ trükk, Tartus 1931.

TARTU OLINGO
RAAMATUKO

kihelkonna alalt on meil säilinud kindlaid teateid kui ka rahva mälestusi selliste kabelite kohta. Veel 1697. a. loendatakse neid siin arvult 6: Risti kirik (Creutzkirche) Mõnistes Kallikülas, Nikolai kirik (Nicolaikirche) [rahvakeeles vististi küll Nigula ehk Niguliste kirik] Uhtekülas, „Tinnuse“ kirik (Tönnieskirche) Mustmetsa külas, „Kadri“ kirik (Catharinenkirche) Saru külas, vana kirikaed (alter Kirchhof) Koikkülas Koiva jõe ääres ja Issandaihu kabel (Fronleichnams-Capelle) Laanemetsas. Tinnuse ja Kadri kiriku nimed on rahva hulgas osalt tuntud veel tänini, viimane küll ainult „Kadri“-nimelise kaasiku näol, mis asub Saru mõisast umbes $\frac{1}{2}$ km edela pool. Mõnistes teatakse aga Risti kiriku asemel kõnelda „Anne“ ja „Jaani“ kirikust, mis olla seisnud mõisa ligidal Varstu külla viiva tee ääres.

Usupuhastuse läbimine 16. sajandil kuulutas küll kadu katoliiklikele kabeleile ja nendega seotud poolpaganlikele kombeile ning suurendas kihelkonnakirikute ja nende juures asuvate matusepaikade tähtsust, kuid liiga sage sõda ja valitsusevahetused pidurdasid siin edu tunduvalt, andes ajutiselt kiriklikule arengule teise või koguni vastupidise suuna. Kõigepealt vene okupatsiooni ajal (1558—1582) püüti siin levitada ka vene usku, milleks ehitati Ahero järve loodekaldale vene kirik (vt. ligemalt üldosas). Venelaste järele maa peremeheks saanud poolakad soodustasid aga vastureformatsiooni, s. t. katoliku usu uuesti maksmapanekut. Praegune Hargla, mis enne oli kuulunud Tartu piiskopkonda, ühendati nüüd Koivalinnaga. Katoliikliku kirikuvisitatsiooni ajal 1613. a. leitakse Laanemetsas kirik, mille asutanud kohalik poola soost mõisnik Swencicky, kelle järele kirikut ka nimetati. Swencicky kirik allus Koivalinnale ja arvati, et neile mõlemaile jätkub ühisest preestrist, kelle alla oleks kuulunud ka veel Karula.

Rootsi valitsuse ja rahulikumate aegade saabumisel hakati mõtlema Hargla eraldamisele läti elanikkonna ja keelega Koivalinnast, mis asus kaugel ja mida pealegi lahutas sageda suurvee ajal üle kalaste tõusev Mustjõgi oma lisaojadega. Kirikuvisitatsiooni puhul Koivalinnas 24. mail 1646. a. otsustatakse kirikuõpetaja ja kõikide eesti talupoegade nõusolekul Tahevas (Taywaküll) igal teisel püüpäeval ühes uues suures rehes jumalateenistust pidama hakata, seni kui seal uus puukirik valmis saab, või kuni Koivalinna kaugemad külad jälle Karula kirikuõpetaja alla arvatakse ja teised talupojad sellega rahul ei ole, et nad ainult iga 2 nädala tagant võivad jumalasõna kuulda.

Kavatsetud kiriku ehitamine nähtavasti teostatigi, sest 1667. a. mainitakse juba Koivalinna abiõpetajat (comminister) Siegfried Neander'it, kelle hoole all oli „Harjula“-nimeline abikirik. Iseseisvaks tunnustati Hargla kogudus ja kihelkond Rootsi kuninga Karl XI käskkirjaga 1694. a. 21. aprillist. Seda olid kuningalt palunud kindralsuperintendent Johann Fischer ja mõlemad asehaldurid, põhjendades Hargla eraldamist Koivalinnast ülalnimetatud keelelise lahkuminekuga ja ühenduse pidamise raskustega. Kuna sellal kõik kihelkonna mõisad, peale Üxküllidele kuuluva Mõniste ja Saru pärimõisa, olid redutseeritud (vt. üldosa), siis määrati uuestiasutatavale kogudusele, köstrile ja temale alluvale koolile riigi poolt Taheva mõisast maad, kirikumõisa jaoks nähtavasti umbes 1 adramaa ja köstrikskoolile $\frac{1}{4}$ adramaad. Et maa annetamine polnud tõestatud kindlate dokumentidega, siis tekkisid hiljemini, 18. ja 19. sajandil, kui Taheva mõis oli läinud erakätesse, kiriku ja kooli maa pärast pikad tülid ja protsessid, mis lõppesid osalt kiriku ja kooli kahjuks.

Sõjatormid ei ole Harglat vististi mitte vähem laastanud kui teisi naabruses asuvaid kihelkondi. 1656.—1658. a. Vene sõja ajal oli ta korduvalt retkede tallermaaks, samuti Põhja sõja ajal 1702—1708. Pärast Hummuli lahingut 19. juulil 1702 pöördus Vene vägi Šeremetjev'i juhatusel varsti Marienburgi vastu ja vallutas teel 17. aug. lühikese võitluse järele kindlustatud Mõniste mõisa, kus ühe teate järele asunud 158-meheline rootsi garnison. Hargla kirik põletati maha. Alles pikkamööda suudeti pärast sõda uus üles ehitada ja 1729. a. õnnistada. Hiljemini, kuni Eesti Vabadussõjani, otsene sõjategevus enam kihelkonna piirideni ei ulatunud, kuid siia majutatud või siit läbi marssivate Vene vägede all kannatas ta paljudel kordadel (vt. üldosa).

Kihelkonna elanikkonna suuruse iseloomustamiseks 18. ja 19. sajandil on võimalik tuua järgmisi andmeid. 1730. a. kirikuvisitatsiooni puhul öeldakse kihelkonnas olevat umbes 130 talu, 1750. a. visitatsiooni ajal 160—170 talu ja asehaldamiskorra sisseseadmisel 1785. a. paigu 162 talukohta, 380 elumaja, 14 kõrtsi ja 10 metsavahti. Hingedearv oli 1768. a. visitatsiooni ajal 2 633, 1777. a. umb. 3 500, asehaldamiskorra sisseseadmisel 1785. a. paigu 1 894 meest ja 1 974 naist, — kokku 3 868 hinge; 1826. a. ilmunud Bienenstamm'i maadeteadusliku ülevaate järele 1 983 meest ja 2 298 naist, — kokku 4 281 hinge; 1850. a. H. Kruus'i arvutuste põhjal 2 816 meest ja 3 193 naist, — kokku 6 009 hinge. Hilisemate andmete saamine on apostliku õigeusu koguduste juurdetuleku tõttu, mille piirid ei ühtu ev.-luteri kogu-

duse omadega, väga raskendatud. Ev.-luteri koguduse hingede arv üksinda ei pakuks enam mingisugust tõelikku ülevaadet kihelkonna elanikkude arvu kohta.

Vennastekoguduse algus-ajast 18. sajandil puuduvad seni Hargla kohta teated. 19. sajandi kohta on need aga olemas ja lausuvad, et seda liikumist olla alul agaramalt toetanud Mõniste mõis, kus omanik 1811. a. palvemaja ehitamiseks materjali kinkinud ja platsi andnud. 1837. a. on vennastekogudusel Harglas 1 palvemaja ja umbes 300 liiget, 1855. a. samuti. 1873. a. viidi nende palvemaja Mõnistest Sarusse Tammi külla, kus ta asub tänini. Uuemal ajal soikus liikumine, kuid päris summutada ei suutnud seda maailmasõdagi, mille järele võis jälle märgata teatud virgumist.

Massiline vene usku siirdumine 1845.—48. a. haaras Harglat õige tugevasti, tuues ta siirdunute koguarvult kui ka nende protsendilt toleaegse Võru maakonna 8 kihelkonna hulgas esikohale ja andes talle protsendiliselt 54 Lõuna-Eesti koguduse hulgas 8-nda koha. Kihelkonna siirdunute protsent (32,1) ületas ligi kolmekordselt Võru maakondliku keskmise (11,0%). Usuvahetusliku liikumise arvuliste tulemuste iseloomustamiseks leiame H. Kruusi vastavas uurimuses (vt. üldosa, kirjanduseloend) järgmised andmed:

Õigeusulisi 1848			Rahvaarv 1850			Õigeusuliste %		
mehi	naisi	kokku	mehi	naisi	kokku	mehi	naisi	kokku
1 115	812	1 927	2 816	3 193	6 009	39.6	25.4	32.1

Kogukondlikku eripingsust kihelkonnas näitab alamaltoodud tabel.

Kogukonnad	Õigeusulisi mehi 1847	Mehi 1850	Õigeusuliste meeste %
Hargla kirikumõis	—	50	—
Koikküla	239	344	66.6
Laanemetsa	111	175	63.4
Mõniste	219	804	27.2
Saru	59	472	12.1
Taheva	196	591	33.1
Vastse-Roosa	—	380	—
Kokku	822	2 816	
1848. a.	1 115		

Sellele võime omapoolt lisada 1848. a. Harglas toimepandud praostivisitatsiooni andmed luteri usule truuks jäänud peremeeste kohta; nimelt oli

Mõnistes	100	peremehest luteri usku jäänud	59	(41)
Sarus	65	„ „ „ „	41	(24)
Tahevas	72	„ „ „ „	40	(32)
Koikkülas	48	„ „ „ „	10	(38)
Laanemetsas	28	„ „ „ „	12	(16)
Vastse-Roosas	5	„ „ „ „	4	(1)

Kokku 318 peremehest luteri usku jäänud 166 (152).

Sulgudes on toodud vene usku siirdunud peremeeste arvud.

Raske on seletada 1845.—48. aasta usuvahetusliku liikumise suurt intensiivsust Harglas. Talurahva vahekorid mõisaga ei võinud siin tagantkihitava tegurina laiemal määral arvesse tulla, sest suurem osa kihelkonda — Mõniste, Saru ja Taheva mõis — olid Eduard von Wulf'i päralt, kes „oli populaarne oma headuse ja sobiva suhtumise tõttu rahvasse“. Pealegi oli ta selleks, et oma talupoegi tagasi hoida vene usku siirdumast, 3. dets. 1845 andnud järgmise kirjaliku töötuse: „Minna Mõnniste, Sarre nink Tahivalla perris Herra Eduard von Wulf kirjota, tunnista ja tovota pühhalikult, et minna — kui neile Venne ussu võtjile märatsegi hääd ehk kassu, kas ma või orjusse polest, selle Venne ussu võtmisse eest, pea sama antama, — et minna sis kigele omma Lutterusse ussu rahvale seddasamma ommast heldest käest ilma massuta, ilma tengata kätte anna, nink latse latsele jätta, ma votta ülleüldlikult henna vastotamise alla, et Lutterusse rahvale ei ütski ajaliko hä pea kaotsi minnema, et nemma ka mitte mulle perrises pea jäma. — Sedda kirja olle ma omma käe kirjaga ning petsatiga kinnitanu nink anna sedda samma kirja hoijetavas koggokonna ladiku sisse, ehk kui rahvas taht, ka Rõuge opetaja kätte kirriku ladiku sisse.“

Nähtavasti peitusid nii rohkearvulise usuvahetuse erilised põhjused siiski kuskil mujal. Näib, et 1847. a. asutatud Hargla-Mõniste vene-õigeusu koguduse esimesel preestril Ivan Kolon'il polnud vene usu levimisel oma ümbruskonnas mitte tähtsusetu osa. Ta oli üks väheseid esimesi eesti soost apostliku õigeusu preestreid üldse ja teda iseloomustatakse kui kõneosavat ja energilist meest, kes ise oli enne olnud luteri usku ja koolmeistriks Tsolgu külas Põlva kihelkonnas, tundis põhjalikult kohalikke olusid ja talurahva hingeelu. Tema mõjuvaimaks argumendiks vene usu kasuks olnud väide, et

usuvahetusega seotud lootused lähevad täide alles pikapeale, siis kui enamik keisri usu on vastu võtnud ja vastased ihaldatud paremuste saabumist enam takistada ei suuda.

Perekonnanimede panek talupoegadele pärisorjusest vabanemisel toimunud vanarahva mälestuse järele Koikkülas ja Laanemetsas mõisavalitsuse määramise teel, kusjuures mittemeeldivad isikud ka endisi sõimu- ja halvakõlalisi nimesid saanud. Sarus jäetud aga mõisa poolt kõigile vaba võimalus endale ise nime valida.

Väljarändamine Venemaale tõusis Harglas 1860. a. õige tõsiselt päevakorraks ja kestis teatud mõõnaaegadega kuni maailmasõjani. Umbes 1900. a. alates hakkas esinema ka üksikuid Ameerikasse rändamise juhtumeid. Pea ühel ajal eestlaste suurema väljarändamishooajaga läinud sajandi 60-ndail aastail ja taludeostu ajal võis märgata lätlaste sissetungi Harglasse, mida soodustanud kihelkonna suurem mõisadeomanik v. Wulf, kes millegi pärast eelistanud lätlasi eestlastele. Selle tagajärjel hakati kirikus paar korda aastas lätikeelseid jumalateenistusi pidama. Koikkülas ja Laanemetsas avati kohaliku kooli juurde läti osakond. Hiljemini on lätlased aegamööda eestlastega enamasti kokku sulanud ja oma rahvuse kaotanud.

Mõned aastad enne maailmasõda toodi Taheva mõisasse töölisteks umb. 15 perekonda saksa koloniste lõunakubermangudest, arvatavasti Volõõniast, ja saadeti siin laiali Mõniste ja Vastse-Roosa mõisa ja neile kuuluvaisse karjamõisadesse. Maailmasõja, eriti saksa okupatsiooni ajal kadusid sakslased kõik peale ühe perekonna, kes veel Eesti iseseisvuse ajaks kohale jäi. Kuuldavasti olla sakslased oma esialgsele kodumaale tagasi rännanud.

Talupoegade raske seisundi üle endisel ajal on meil Harglast säilinud mõningaid teateid. Rootsi revisjoni ajal 1627. a. kaebavad Laanemetsa talupojad väga kohaliku mõisa rentniku Schwengel'i üle. 1730. a. kirikuvisitatsiooni puhul kaebavad kirikuvöörmündrid Tahevast liiga hilise mõisatöölt vabanemise üle laupäeviti. Töö kestab mõnikord keskööni, nii et talupojad jõuavad koju alles pühapäeva hommikul. Mitte parem polnud samal ajal lugu ka Mõnistes, kus töö pidi laupäeviti lõppema väga hilja. 1777. a. visitatsiooni ajal määratakse sellele mõisale talupoegade töölesundimise eest pühapäeviti 10 rubla trahvi, mille mõisaomanik G. v. Koskull veeretab valitseja kaela, kelle süü läbi mõis olevat karistuse alla langenud. 1816. a. loeb kirikuõpetaja H. G. v. Jannau oma kohuseks vähemalt kirikuvöörmündrite kaitseks metsiku peksmise pärast Koikküla mõisa valitseja Okermann'i vastu välja astuda. Rahva hulgas on püsinud

mälestusi mitmest eriti tigidast mõisnikust. Tahevas tarvitati varena põlve poolt õelate inimeste kohta ütlust: „kuri kui major“, mis on saanud alguse 1780-ndais aastais talurahva kohtlemisest kohaliku mõisniku major A. W. parun Delwig'i poolt, kes teinud peamiselt oma veidrate tembutuste, tujude ja armutu peksuga pärisorjuses ägava vallarahva elu väljakannatamatuks. Mõnistes ja Sarus mäletatakse väga raskena v. Koskull'ide aega möödunud sajandi alul, kuna neile mõisaomanikena järgnenud v. Wulfid palju inimlikumad ja vastutulelikumad olnud. Muude koormiste ja orjaste kõrval on pea alaliselt nälgivale ja võimatu viletsate veoloomade ja riistadega varustatud talupojale kõige rõhuvamana tundunud viina, vilja ja tapaloomade voorimine Riiga, Pärnu, Pihkva ja Ostrovi.

Raharendiaja kohta pole Harglast midagi erilist mainida. Esimene talu müüdi kihelkonnas päriseks 1853. a. Laanemetsas. Sellele järgnes 10-aastane täielik seisak ja alles 1866. aastaga algas taludeostu pärishooaeg, nagu seda Tartu-Võru Rahukogu kinnistusjaoskonna andmeil koostatud tabel alamal näitab.

Mõisad	Esimesed ostud	Tähtsamad ostuaastad	Viimased ostud
Taheva	1866 (4 tl)	1866(4 tl), 1867, 1870 ja 1879(3 tl a.)	1893 (1 tl)
Mõniste	1869 (8 tl)	1873 (5 tl), 1870, 74 ja 81 (4 tl a.)	1898 (1 tl)
Saru	1866 (5 tl)	1877 (5 tl), 1874 ja 81 (3 tl aastas)	1897 (2 tl)
Laanemetsa	1853 (1 tl)	1874 (6 tl), 1868 (3 tl)	1900 (1 tl)
Koikküla	1863 (3 tl)	1869 (11 tl), 1873 (7 tl), 1871, 76 80 ja 89 (2 tl aastas)	1889 (2 tl)
Vastse-Roosa . . . ja Väike-Laitsna . . .	1867 (2 tl)	1886 (12 tl), 1888 (8 tl) 1889 ja 1903 (5 tl aastas)	1913 (2 tl)

Ärkamisaja rahvuslikud üritused ja ettevõtted, nagu üldised ja kohalikud laulupeod, Eesti Aleksandri kool jne., leidsid mõnevõrra vastukaja ja osavõttu ka Harglas, kuid siinkohal erilist mainimist väärivaid tulemusi ja tegelasi see ei andnud. Sama lugu oli rahvuslikku vaimu ja mõtet õhutava ning juhtiva eesti ajakirjandusega.

Rohkem ning püsivamaid muudatusi tõi järgnev venestusaeg. — Ja seda nimelt valdade liitmise alal, mille algatajaks ja teostajaks olid uued keskvalitsuse poolt määratud ametnikud — talurahvaasjade komissarid. Nii ühendati 1892. a. endised iseseisvad vallad Taheva ja Koikküla üheks Laanemetsa-nimeliseks vallaks, Saru ja Mõniste üheks Mõniste vallaks. Saru sai rahva soovil 1908. a. iseseis-

vuse jälle tagasi ja kohaliku mõisniku agaral toetusel eraldati 1910. a. ka Taheva uuesti Laanemetsast.

1905. a. liikumine tuli Harglas kõigepealt ilmsiks Mõnistes, kus mõisatöölised märtsi lõpul (vana kalendri j.) olid streigimeeleolus ja ähvardasid töö seisma jätta. Hilissügisel, kui põllumehel välis-tööd lõppesid, võtsid hoogu rahvakoosolekud, mida peeti kooli- ja vallamajades ja mõnikord ka kitsarööpalise jaamahooneis. Neil koosolekuil peetud kõnedes esineti mitmesuguste uuendusnõuetega, nagu rahvakeele tarvituselevõtmine koolis, kohtus ja teistes ametiasutistes, ametnikkude valimine rahva poolt jne. Muu seas nõuti ka kroonuviinapoodide ja kõrtside sulgemist. Nende nõudmistega ühinesid enamasti ka vallavoli- ja -täiskogud. Kõige enam hoidsid meeli ärevil aga „musta sõja“ jutud, üks kohutavam kui teine. Nii teati kord kinnitada, et must sõda, mida kõige enam Lätimaalt kardeti tulevat, juba Alsvigi on jõudnud ja seal 40 koolilast kõige metsikuma kombel surmanud. Hakati organiseerima omakaitset ja teda varustama käepärast leiduvate relvadega. Saadikud saadeti mitte ainult „ülemaalsele rahvaasemikkude koosolekule“, mis J. Tõnisson'i algatusel novembri lõpuks Tartu kokku kutsuti, vaid ka Võrru ja mujale omakaitse jaoks püsse tooma. Teedele ja teistele kardetavamaile kohtadele paigutati valveks musta sõja vastu jala- ja ratsapatrullid. Kõige kaugemale arenes liikumine lõpuks vististi küll Mõnistes, kus valitud uus 7-liikmeline vallavalitsus ja 5-liikmeline kohus. Viimaste hulgas olnud ka 2 naist.

Revolutsioonilisele liikumisele tegi aasta viimaseil päevil järsu lõpu kindral Orlov'i karistussalga ilmumine, kust jõulu 3-ndal pühäl (27. dets.) salkkond sõdureid ohvitseriga eesotsas Laanemetsa vallamaja juurde kihutas ja seal kohaliku vallakirjutaja Eichenbaum'i ja vene kõstri ning kooliõpetaja Rätsepa vangistas ja ilma ühegi kohtu otsuseta kohal maha laskis. Koikkülas arreteeriti samal päeval rätsep Leosk, viidi mõisa ja lasti seal maha, kuna mõnele arvatavale vähemale süüdlasele peksa anti.

Maailmasõja ja saksa okupatsiooni raskusi kannatas Hargla pea ühetasaselt teiste Lõuna-Eesti kihelkondadega. Saksa okupatsiooni surve osutus, tänu võrdlemisi vastutulelikele kohapealseile ülemus-tele, vahest vähe pehmemaks kui mitmel pool mujal.

Eesti Vabadussõja ajal 1919. a. kevadtalvel ja kevadel oli kihelkond üle 3 kuu võitluste tallermaaks. Punavägede okupatsioon enne seda oli kestnud umb. 2 kuud (1918. a. dets. keskpäigast kuni umb. veebruari keskpäigani 1919). Esimesena vallutati punastelt 4. veebr.

skautide poolt Koikküla raudteejaam. Seal kestsid punastega igapäevsed kokkupõrked kuni 9. veebr., mil skaudid olid sunnitud jaama uuesti jätma vaenlasele. 14. veebr. algas I Marienburi operatsioon, mille alustasid soome „Pohjan Pojat“, jätkasid skaudid, kitsarööpalised soomusrongid ja mõni muu Eesti väeosa. Järgmisel päeval vallutati Koikküla raudteejaam uuesti. Punastel oli tunduvaid kaotusi. 16. veebr. võeti võitluseta Taheva ja 17. veebr. hommikul kl. 6.30 paigu tervena tähtis raudteesild Mustjõel. Silla vallutajaks, mis kindlustas kitsarööpalistele soomusrongidele takistamatu edasimineku, oli leitnant Herbert Pinka, kes 20 skaudiga tungis ootamata punastele selja taha. Samal hommikul vallutati ka Mõniste jaam, seejärel varsti Hopa ja 21. veebr. Marienburgi, kus soomlased vaenlasele suuri kaotusi sünnitasid.

Marienburgi ei jäänud sedapuhku kuigi kauaks Eesti vägede kätte, vaid need olid vaenlase ülevõimu all sunnitud taganema. Algas manööversõda, kus rinne liikus pea alatasa edasi-tagasi. Taganemisel kaotasid eestlased koguni ühe kitsarööpalise soomusrongi, mille taganemistee punavägi purustas. Siiski likvideeriti vaenlase märtsikuu pealetung võrdlemisi kergesti. Hoopis raskem oli see aprillis. Terve Mustjõe-tagune jäi vaenlase kätte. Kivihoonete ja -aedadega Mõniste mõisa pärast, mis moodustas nagu mingi sillakindluse, peeti eriti ägedaid võitlusi, milles eestlasil siiski suurem õnn oli kui punastel. Alles mai lõpul hiilgavalt õnnestunud II Marienburi operatsioon, mis ei peatunud enne kui Väina ääres, vabastas Hargla lõplikult punastest. Kihelkond, eriti selle lõunaosa, oli võitlustes palju kannatanud. Oli langenud üksikuid elanikke, mõned olid punaste poolt pantvangidena kaasa viidud. Kõige suurem oli aga aineiline kahju.

Vabadussõja ajal arvati kõik Hargla kihelkonna vallad lõunaväerinna rekvireerimiskomisjoni alla ja jäid selle tõttu mai lõpul ka sõjavõimude loodud uue Valga maakonnaavalitsuse alla tootlustamise alal. Praeguse Valga maakonna koosseisu lõplikul kindlaksmääramisel 11. veebr. 1921. a. („Riigi Teat.“ 1921. a. nr. 13) jäid aga Saru, Mõniste ja Vastse-Roosa endiselt Võru maakonda. Viimasest vallast oli eelmisel aastal riigipiiri ajamisel suurem osa ühes valla-, koolimaja ja teiste kogukondlikkude asutistega jäänud Lätile. Riigipiir lõpetas ka senised tihedad suhted Lätimaaga. Nimelt käisid enne Koiva-tagused lähemad eestlased Hargla kirikus ja Hargla lätlased Koivalinna kirikus. Isegi veel kuni kõige viimase ajani oli Tahevast 3 talu kuulunud kiriklikult Koivalinna alla ja maksnud sinna oma kirikumaksud.

KOOLID. Esimesiks õpetuseandjaiks olid kirikuõpetajad, kes olid kohustatud rahvale õpetama käske, palveid, peatükke ja teisi usuõpetuse algeid. Rahutuis sõjaoludes ei andnud see aga sageli mingisuguseid tulemusi. Nii näiteks mainitakse 1627. a. maaderevisjoni puhul, et Sarus ei leidu ühtegi talupoega, kes oskaks meieisapalvet. Pöörde paremusele tõi alles tuntud eesti rahvakooli isa Bengt Gottfried Forseliuse ja Rootsi valitsusvõimude ühine tegevus. Forseliuse kooliaruandes a. 1688 esineb ka Hargla 1 kooliga. Kahju ainult, et õpilaste arvu ei mainita.

Ehk küll otsesed andmed puuduvad, võib siiski oletada, et edaspidi rootsi aja lõpul Hargla köstrikool (nagu sellal asutatud rahva-koole neis õpetajaina teotsevate köstrite järele harilikult nimetati), edusamme tegi, sest 1694. a. sai kogudus iseseisvaks ja samal aastal määrati kuningliku käskkirjaga igale kirikule köstri- ning kooliõpetaja jaoks $\frac{1}{4}$ adramaad maad. Antud määrus oli Harglas kergesti teostatav, sest kiriku ligiduses asus riigile tagastatud (redutseeritud) Taheva mõisa maa. Raskusi võis sünnitada ainult esimese köstri ning kooliõpetaja rahvus. Nimelt ta oli sakslane. Põhja sõja puhkemise järele lahkus ta pea oma kohalt. Tema järglaseks sai Reinu-nimeline pärisorjuses olev talupoeg Koikkülast Zuntzi talust, mis nüüd ühendati mõisaga. Uus köster-kooliõpetaja oli oma hariduse saanud arvatavasti endiselt köstrilt või koguni Bengt Gottfried Forseliuse seminaris Tartu ligidal.

1730. a. kirikuvisitatsiooni ajal oli Harglas köstriks ning kooliõpetajaks Michel Bender, kellel oli parajasti õpetada 70 last. Kirikuõpetaja E. D. Höwel kaebab, et lapsed enne koolist ära võetakse, kui nad mahti saanud midagi õppida. Palub selle vastu määrust anda. Talle soovitatakse aga enesel mõisavaldajatega (*Possessores*) selle üle kokku leppida. Veel kaebab kirikuõpetaja, et osa talupoegi on nõnda vaesed, et neil pole lastele leiba kooli järele saata ega ka raha raamatute ostmiseks. Et mõisnikud koolist palju ei hooli, sellest tunnistab nende keeldumine 1746. a. anda köstri- ja koolimaja ehitamiseks palke, lupja ja muud ehitusainest. Ülemkirikueestseisja amet peab neid selleks sundima. Ainult Koikküla mõis täitis vabatahtlikult oma kohustuse.

Üldse algasid 1745. a. Hargla köstrikoolil murepäevad. Venelased viisid 1. dets. ööl köster Michel Bender'i ühes naise ja pojaga Petserisse, kinnitades, et ta olla ärakaranud kloostritalupoeg. Vähe hiljemini viisid nad Petserisse järele ka kõik köstri kraami ja pida-

sid järgmisel aastal Petseris uue köstri Friedrich Gustav Möller'i (ka Müller) venda Reinholdi eelmisel aastal mahakülvatud rukiste pandina kinni. Mitte palju paremini ei käinud venelaste poolt ära viidud köstri abilise Diedrichi käsi, kes oli endise köstri Reinu poja poeg ja koolmeistrina jagas köstri tööd ja palgamaad. 1745. a. annetas keisrinna Elisabeth Koivalinna ühes Taheva ja Koikkülaga, mis seni redutseerituina olid olnud riigi käes, B. R. parun Delwig'ile ja ta abikaasale. Taheva mõisa erakätesse mineku üheks tagajärjeks oli aga tüli Hargla köstri- ja koolimaade pärast, mida parun Delwig tagasi ihaldas. 1751. a. laskis ta endise koolmeistri Hendo (Reinu poeg) varanduse tema poolt maksmata jäänud maksu ja tegemata orjuse tasuks ära võtta ja tema poja, noore koolmeistri Diedrichi kinniseotuna Koivalinna viia. Vastava ülemuse vaheleastumisel lasti küll Diedrich jälle vabaks ja äravõetud varandus anti tagasi, kuid maad jättis parun Delwig köstrile ja koolmeistrile vaevalt poole endisest.

Mis puutub mõisa- ja külakoolidesse, milline koolitüüp loodi seaduslikult 1765. a. 18. apr. patendi ehk koolikorraldusega, siis leidis neid Harglas juba enne nimetatud korralduse maksmapanekut. Nii teotses üks selline kool Mõnistes juba 1730. a. ja töötas seal erakoolina 1765. aastani. 1750. a. kirikuvisitatsioonil mainitakse Mõniste kooli kõrval veel üht kooli Koikküla mõisas ja teist sessamas vallas lätlaste jaoks. 1765. a. patendi täitmiseks asutati 1765./66. a. talvel olemasolevale köstri- ja Mõniste koolile lisaks veel üks kool Laanemetsas (33 õpilast) ja teine Koikkülas (32 õpil.). Taheva kooliealised lapsed (arvult 31) käisid lähiduse tõttu köstrikoolis ja Kaara mõisa (7 last) said osalt mõisas ühelt koolmeistrilt õpetust, osalt aga õppisid kodus. Üldse oli kodusõppijate hulk, Kaara mõisa juurde arvamata, 175, neist 162 Mõnistes, kus koolikohustuslikke lapsi leidis üldse 232. Hoolimata vähesest kooliskäijate arvust — kõigest umb. 30% kooliealistest — näib Mõniste vana kool õpetuslikult kõige paremal järjel seisvat. 6 aabitsaõppija, 34 katekismuselugeja ja 28 käsiraamatulugeja õpilase kõrval leidis seal 2 õpilast, kelledele peale lugemise õpetati veel kirjutamist. — Igatahes väga haruldane nähtus nii varajasel ajal, kuna kirjutamine õppeainena külakoolides üldiselt alles sada aastat hiljemini kavasse võeti.

1786. a. koolidevisitatsiooni protokollil järele saame Hargla koolidest üldiselt kaunis kurva pildi. 1745. a. paiku laiendatud vana köstrikooli maja on viletsaim kogu maakonnas. Koolmeistril Johan Diedrichil ei puudu kutseks tarvilik oskus, kuid ta on suur joodik

ja jätab õpilased õhtuti järelevalveta. Ta vallandatakse ametist. Kooli jaoks otsustatakse ehitada uus ajakohane akende ja korstnaga mitmekambriline maja. Külakoolidest sammub esirinnas endiselt Mõniste kool, mis asub Saru külas rehetoas ja kus tubli koolmeister Tammi Henno õpetab lugemist ja kirjutamist, kasutades palgana 1 päeva maad ja olles kogu aasta läbi orjusest ja maksudest vaba. Laanemetsa kool asub mõisa majas (Herberge). Koolmeister Reimi Gustav on tubli mees ja saab iga õpilase pealt veerand vakka rukkeid, olles peale selle kooliajal igasugusest orjusest vaba. Koikkülas puudub kool, sest mõisa arvates ei leiduvat ühtegi koolmeistriks kõlvulist isikut. Visitaatorid nõuavad aga kindlasti koolmeistri ametisse panekut vastavalt 1765. a. patendile. Veel otsustati Mõniste ja Saru jaoks nende mõisade omanikult v. Koskull'ilt nõuda 2 uue koolimaja ehitamist ja määrati koolmeistri palk kindlaks. Ka Taheva ja Kaara mõisa jaoks nõutakse eri kooli asutamist, kuna sealsed lapsed seni köstrikskoolis olid käinud. Uuele koolile tuleb anda kohane ruum ja koolmeistrile kindel palk.

Kõik ilusad otsused ja määrused ei suutnud aga koolide seisundit kuigi palju parandada. Rahvas, kes vaevles hingematvalt raskes pärisorjuses ja kirjeldamatus vaesuses, ei suutnud kooli vääriliselt hinnata, vaid nägi selles teinekord pigemini uut lisakohustust. Pealegi oli mõisnikele palju kasulikum kooliõpetuse asemel lasta vanemal ise kodus lastele nimelist õpetust anda, nagu see nähtub kirikuõpetaja Poppen'i kooliaruandeist 1803. ja 1804. a. Ainult vennastekoguduse liikmed moodustanud väikese erandi. Nad omanud teistest enam oskusi ja teadmisi ning õpetanud neid ka edasi oma lastele.

29. okt. 1806. a. otsustas Hargla kirikukonvent asutada senise köstrikskooli (Kirchspielsschule) asemele 1804. a. Liivimaa talurahvaseaduse põhjal kihelkonnakooli (Parochialschule). Määrati üksik-asjaliselt kindlaks uue kooli tulunduslik alus, õpilaste arv (18 külakoolidest valitud parimat õpilast), ja 2 kohalikku mõisnikku annetasid isegi teatud summad vaesemate õpilaste ja kooli toetuseks. Sellest hoolimata jäi oma aja kohta võrdlemisi suurepärase plaan paberile ja Hargla sai kihelkonnakooli alles 1829. a. See põhjenes Liivimaa 1819. a. talurahvaseadusel ja tema esimese lennuna lõpetasid 1832. a. 24 poissi rahuldavalt 3-aastase kursuse. Külakoolide arv oli 1837. a. kihelkonnas 6 ja kooliealiste laste hulk umb. 1350. Tahevas, Mõnistes ja Sarus öeldakse koduõpetus, mis algab 7-nda eluaastaga, heal järjel seisvat. Laanemetsa ja Koikküla koolid saavad laita. Kihelkonnakooli peaülesandeks peetakse tegelikkude pere-

meeste elule ettevalmistamist ning sellele vastavalt antakse sisseastumisel eesõigus vanemaile perepoegadele.

1840-ndate aastate nälja- ja ikaldusaastad takistasid korduvalt koolide tööd, 1845.—48. a. massiline vene usku siirdumine ähvardas aga täielikku seisakut tuua. Kihelkonnakool seisiski 1846.—1850. a. õpilaste puudusel ja külakoolides oli samal ajal kooliskäimine väga korratu. Usuvahetuse kartusel ei julgetud puuduvaid õpilasi enam endist viisi trahvida, sest teoorjusega ülekoormatud talurahvale tundus koolikohustusest kõrvalehoidmine, mis sai esiotsa võimalikuks vene usku siirdunuile, kergendusena. Ühes õpilaste vähenemise ja kooliskäimise korratuks muutumisega käis kaasas ka koolmeistrite palga korratu tasumine.

Alles siis, kui rahvas põhjalikult pettus usuvahetusega seotud lootustes ja kui ka uus vene usu kirik hakkas omapoolt koole avama ning hoolitsema nende eest, muutus kooliskäimine pikapeale jälle enam-vähem normaalseks. 1855. a. avati Laanemetsas vene kiriku juures kihelkonnakool, mis oli alul ühe-, pärastpoole kaheklassiline. Umbes samal ajal asutati ka veneusulistele abikoolid, mille suurem arv oli 4 (2 Tahevas ja 2 Koikkülas). Hiljemini vähenes abikoolide õpilaste hulk ja nad lõpetasid üksteise järele oma tegevuse. Ainult Koikküla abikool püsis Saksa okupatsioonini ja ühendati siis kohaliku vallakooliga.

Luteri koolide arv Harglas näib 1858. a. kõige suurem olevat. Peale kihelkonnakooli töötasid sellal 7 küla- ja 2 abikooli. Sajandi lõpu poole mõjus venestus uuesti halvavalt luteri koolidesse. Samuti andis end järjest enam tunda laste linnakoolidesse minek, mis eriti laia ulatuse võttis küll alles käesoleval sajandil, maailmasõja eel. Kihelkonnakoolile olid suuremaiks võistlejaiks lähemad vene kihelkonnakoolid, kus õppemaks oli odavam ja kus ametiasutistes kui ka sõjateenistuses kõneldavat vene keelt esiotsa õpetati paremini kui luteri kihelkonnakoolides, millede õpetajad enamikus olid saanud saksakeelse ettevalmistuse. Ja nii tuligi, et 1887. a. pidi luteri kihelkonnakool Harglas õpilaste puudusel oma tegevuse katkestama. Alles 1903. a. sügisel võis ta seda energilise kõstri Jaak Tamme juhatusel 31 meesõpilasega uuesti alata. Tütarlapsed, keda seadus veel ei lubanud kihelkonnakooli vastu võtta, pidid pisarsilmil tagasi minema. Kaks aastat hiljemini, nimelt 1905. a., avas kool oma ukseid neilegi, mille tõttu vanale kitsaks jäänud koolimajale uus kiviosa otsa ehitati.

Küla- ehk vallakoolid pidid ka kõige uuemal ajal endiselt võitlema suurte aineliste raskuste ja puudustega. Päris vaeslapse osaga

pidi leppima Vastse-Roosa lätikeelse Dauškani-nimelise vallakooli juures töötav eesti osakond, mis oli jäetud täiesti läti vallaisade ja koolijuhatusheatahtlikkuse hoolde. Ka 1905. a. sündmused mõjusid teatud määral koolitöösse. Nii pandi rahvakoosoleku otsuse põhjal Mõnistes 21. nov. Liisa-Peetri algkool määramata ajaks seisma, millele vallavolikogu 24. nov. reageeris otsusega kooliõpetaja J. Baltzar'ile 21. nov. alates palka mitte enam maksta ja teda kui eraisikut kooliruumidest välja tõsta. Samuti mõjus takistavalt maailmasõda, eriti lõpu poole, ja Saksa okupatsioon. Eesti Vabadussõja ajal olid aga Hargla koolid 1919. a. kevade poole järjest tihelevate ja ägedamaks minevate võitluste ja rinde alalise liikuvuse tagajärjel sunnitud oma tööd täiesti katkestama. Koolimajad ja nende ennegi juba puudulik inventar sai osaliselt kannatada.

1919. a. sügisel, kui rinne oli kaugele nihkunud, võisid koolid jälle avada oma ukсед õpilastele. Enesest mõista, et nüüd mindi lõplikult üle emakeelsele õpetusele. Eesti koolivalitsus asus endise koolivõrgu ümberkorraldamisele. Luteri kihelkonnakool muudeti kõrgemaks algkooliks, mis töötas 2 õpetaja ja 2 klassiga 5. ja 6. õppeaasta jaoks. Kooli ülalpidajaks oli maavalitsus, kes sellest 1926. a. loobus ja 1. aug. kooli üle andis Taheva vallale. Taheva vald viis kooli üle „Aleksandri“ ehk Vanakõrtsi koolimajja ja ühendas ta sealse 4-klassilise algkooliga, mis nüüd loomulikult muutus 6-klassiliseks. Laanemetsa vene kihelkonnakool ja kohalik vallakool liideti 4-klassiliseks Laanemetsa algkooliks, mis jäi alul töötama endisse vene kiriku koolimajja ja sealt 1925. a. kevadel üle viidi endisse vallamajja, sest vallavalitsus kolis üle Koikküla mõisa härrastemajja.

Laanemetsa valla teine endine vallakool, mis töötas Koikküla Kakul, muudeti samuti 4-klassiliseks algkooliks, kuid jäi esiotsa oma endistesse puudulikesse ruumidesse, kust ta alles 1927. a. sügisel võis asuda Koikküla mõisa härrastemajja. 1923./24. õppeaastal muudeti kool 5- ja järgmisel õppeaastal 6-klassiliseks.

Ka Mõnistes ja Sarus avati 1919. a. sügisel endiste vallakoolide asemele kumbagi üks 4-klassiline algkool. End. Dauškani läti vallakooli juures asunud eesti osakond toodi Vastse-Roosa mõisa härrastemajja ja muudeti siin iseseisvaks 4-klassiliseks algkooliks. Eesti Valga maakonna loomisel 1921. a. jäid Mõniste, Saru ja Vastse-Roosa vald ühes oma algkoolidega Võru maakonda, seepärast lõpetame siin nende koolide saatuse jälgimise.

MÕISAD. Taheva (saksa k. *Taiwola*, vanemal ajal ka *Thaiwenkul*, *Taywaküll*) Mustjõe ja Koiva ühinemiskoha ligidal umbes

3¼ km samanimelisest kitsarööpalise raudtee jaamast, umb. 4 km kirikust.

Keskajal näib siin mõis veel täiesti puuduvat. 1541. a. mainitakse „Tayewes“-nimelist vakust, 1551. a. „Tayuen'i, Tayues'i“ talupoegi, 1582. a. (poola ajal) „Thaiwenkul'i“-nimelist 5 adramaa suurust küla, mis varemini Sangaste [piiskopimõisa] külge kuulunud, nüüd aga [s. t. 1582. a.] Koivalinnaga ühendatud. Gustav Adolf andis 27. sept. 1625 ja 26. okt. 1629 28³/₈ adramaa suuruse Koivalinna lossilääni, mille koosseisu kuulus ka Taheva Kaara mõisaga, Norrköpingi otsuse õiguse alusel oma tallmeistrile Axel Baner'ile. Abielu tagajärjel kinnitatakse mõisad 1673. a. kindralkuberner ning riiginõunik Bengt Horn'ile ja tagastatakse reduktsiooni ajal riigile. Vene valitsus keisrinna Elisabeti näol restitueerib Koivalinna mõisad alles 29. sept. 1745. a. Bengt Horni poja tütrele Catharina Regina Hornile ja tema mehele Schleswig-Holsteini õuemarssalile Bernhard Reinhold parun Delwig'ile. Viimase poegadest sai 1780. a. pärandise jaotuse lepingu alusel Taheva mõisa omanikuks major Axel Wilhelm parun Delwig, kes kohaliku rahva mälestuses on püsinud „kurja majori“ nime all. 1786. a. 29. juulil müüs ta mõisa riiginõunik Carl Reinhold von Koskull'ile. Koskullidelt läks Taheva Kaara mõisaga 1813. a. pantimise teel kreisisaadik Bernhard von Wulf'ile, kelle pärisomandiks mõis lõplikult tunnustati 1821. a. Wulfide perekonna käes, kelle liikmeist oma headuse ja sobiva suhtumisega rahvasse sai 1840-ndail aastail populaarseks Eduard v. Wulf, oli Taheva võõrandamiseni Eesti maaseaduse põhjal. Planeeriti 1920. ja asundati 1921. a. Härrastemaja uus, osalt kahe-, osalt kolmekordne torniga kiviehitis; kannatas Vabadussõja ajal rüüstamise all, seati hiljemini uuesti korda ja on praegu lastekodu-sanatooriumi kasutada.

Mõisale kuulunud vakatalude ostuaega näitab järgmine tabel:

Ostuaastad	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1873	1874	1877	1879	1881	1885	1886	1893
Talude arv	4	3	2	4	3	1	1	1	1	3	2	1	1	1

Mõniste ja Saru (saksa k. *Menzen und Saara*, vanasti veel *Mentzen, Mendes, Mendis, Mõndes, Mensz, Mentz; Sarrega, Sarrego, Sargo, Tzergo, Sarge, Sarck*). Neil kahel mõisal on, niipalju kui teada, alati olnud ühised omanikud. Seepärast on otstarbekohane ka siin jälgida nende minevikku ühiselt.

Mõniste mõis asub Mustjõe pahemal kaldal 6½ km samanimeli-

sest kitsarööpalise raudtee jaamast ja 14 km kirikust. Otse tema vastas, Mustjõe paremal kaldal, asub Saru, $7\frac{1}{2}$ km Saru raudteejaamast ja 13 km kirikust.

Mõniste ja Saru kuulusid kohe algusest (s. t. oma nime esmakordselt mainimisest 14. sajandil) kuni 1765. a. tuntuimale balti aadli-soole — von Üxküll'idele, kellede kohta on öeldud (olgu liialdatult), et kirjutada selle sugukonna ajalugu tähendaks sama kui kirjutada kogu Liivimaa ajalugu. Peale Mõniste ja Saru olid keskajal Üxküllide päralt veel Antsla (praegused Vana- ja Vastse-Antsla) ja Pühajärve mõis Tartu piiskopkonnas ja Vigala ühes päraldistega Saare-Lääne piiskopkonnas. Juba 1376. a. said nad Tartu piiskopilt Heinrich I-selt n. n. „kogukäe õiguse“ oma Tartu piiskopkonnas asuvate valduste kohta, mis ära hoidis viimaste muidu võimaliku sattumise võõraisse kättesse keskaegse lääniõiguse alusel.

Alul, 1386. a., mainitakse Mõnistet (Mendis) ja Saru (Sarrego) Üxküllidele kuuluvate küladena. Millal sinna mõisad asutati, selle kohta on vaid niipalju teada, et Johann Üxküll vanem, keda 1574. a. mainitakse Mõniste omanikuna, olla teinud endisest karjamõisast (Hoflage) pärisõisa (Gut). Poola ajal kaotasid Üxküllid küll mõneks ajaks Mõniste ja Saru mõisa, mille ühise valdajana siis mainitakse poolakat Mistowsky't, kuid juba 1592. aastaks olid Üxküllid oma endise omanduse arvatavasti Sigismund III-ndalt tagasi saanud.

Keskajal kuulusid Mõniste ja Saru Urvaste kihelkonda. Reduktioon 1680-ndail aastail jättis nad igivanade pärusmõisadena puutumata. Alles 1765. a. läksid nähtavasti enam kui 400 aastat Üxküllide omanduseks olnud mõisad ostuteel õuekohtu assessori Georg Heinrich von Koskull'i kätte. Koskullidelt omandas Mõniste ja Saru 1827. a. pandina ja 1837. a. pärisomandusena kreisikohtunik Bernhard v. Wulf (vrd. ka „Taheva“). Wulfide päralt jäid mõisad eestiaegse võõrandamiseni maaseaduse alusel. Planeeriti 1920, asundati 1921.

Mõniste mõisa härrastemaja — oma ajal tore kahekordne kivi-ehitis — kannatas Eesti Vabadussõja ajal 1919. a. peamiselt pommitamise tagajärjel õige tunduvalt ja muutus elamiskõlbmatuks. Saru mõisa härrastemaja — lihtne, suuremalt osalt ühekordne ehitis.

Mõniste ja Saru mõisale kuulunud vakutalude ostuaega näitavad järgmised tabelid:

a) Mõniste m.

Ostuaastad	1866	1869	1870	1871	1873	1874	1876	1879	1881	1882	1886	1888	1889	1892	1894	1895	1896	1898
Talude arv	8	3	4	1	5	4	2	2	4	1	1	1	1	1	1	2	1	1

b) Saru m.

Ostuaastad	1866	1867	1869	1870	1874	1877	1879	1881	1884	1885	1897
Talude arv	5	1	3	1	3	5	1	3	1	1	2

L a a n e m e t s a = Lannametsa (saksa k. *Lanemets*; vanasti *Lan-demecz*, *Lannemetz*, *Lannemecz*, *Laanameczkul*) ¹⁾ ½ km samanimeliselest peatuskohast kitsarööpalisel raudteel, 7½ km kirikust, Ahero järvest Koivasse voolava oja pahemal kaldal.

Mõis näib asutatud olevat Sangaste piiskopimõisa valitseja (landtknecht) Reynolt Anrep'i poolt, kes sai 8. sept. 1541. a. oma isandalt — Tartu piiskopilt — 3500 Riia marga eest pandiks Laanemetsa küla Karula kihelkonnas ühes sealsamas ligidal (harthe darbey) asuva Rungenmhole-nimelise veskiga, millel 4 asustatud adramaad maad, mis enne Christoffer Snider'i ja Peter Wedberch'i käes kasutada olnud, ja millele lisaks anti paar teist ligidal leiduvat maatükki ja valdust. 1551. a. piiriamise puhul kuuleme juba esmakordselt Lannametsa („Lannemetz“) mõisa olemasolust, mis kuulus eespoolnimetatud Reynolt Anrepile. Poola ajal läks mõis Johann Anrepile kaduma, kes selle eest nähtavasti vastutasuks sai Roobe mõisa Helme kihelkonnas. Laanemetsa koos Taheva ja Koikkülaga viidi Sangaste end. piiskopimõisa alt Koivalinna alla ja anti ühes Luttershofiga Lätimaal poolakas Swendzitzky'le, kes asutas Laanemetsa katoliku kiriku (vt. eespool „ajalugu“). Gustav Adolf annetas 1625. a. Laanemetsa Norrköpingi otsuse õiguse alusel Peter Sparre'le, kelle järglastelt mõis redutseeriti, kuid 1723. a. Vene valit-suse poolt jälle restitueeriti parun Erich Sparrele. Viimane müüs 1724. a. mõisa 2500 riigitaalri eest leitnant Johann Wassermann'ile. Läks 1799. a. Wassermannidelt suguluse teel Fabian von Rickmann'ile, viimase pärijailt 1822 pantimise teel Gottfried Magnus'ele ja Mag-nustelt 1831. a. kreisisaadik Bernhard von Wulfile. Käib ka edaspidi kiiresti käest kätte, kuni viimaks vähe pikemat aega on Schmidt'ide omanduseks, kelledelt Eesti maaseaduse põhjal võõrandatakse. Planeeriti 1920 ja asundati 1921. Härrastemaja — ühekordne ärkklituba-dega vana kiviehitis.

¹⁾ Vanemaid nimekujusid ja vanema põlve häälendamist arvestades tuleks tarvitada nimekuju „Lannametsa“ Eesti iseseisvuse ajal kirjakeele kaudu levi-nud väärkuju „Laanemetsa“ asemel, mis peaks aegamööda õige kuju eest taganema.

Mõisale kuulunud vakutalude ostuaega talupoegade poolt näitab järgmine tabel:

Ostuaastad	1853	1856	1867	1868	1870	1871	1873	1874	1875	1893	1894	1900
Talude arv	1	1	1	3	1	1	1	6	1	2	2	1

Koikküla (saksa k. *Adsel Koikküll*, vanasti *Koivekilla*, *Koyenkul*, *Koyenküll*, *Koykul*, *Koykühll*, *Köckel*,) umb. 13,5 km kirikust, 1,2 km samanimelisest raudteejaamast.

Millal mõis asutatud, on lähemalt teadmata. 1541. a. mainitakse „Koyuenkul“ vakust, 1551. a. „Koyenküll“ talupoegi ja 1582. a., poola ajal, Koivekilla-nimelist 5 adramaa suurust küla, mis varemini kuulunud Sangaste külge, kuid nüüd liidetud Koivalinnaga. Edaspidi on Koikkülal kuni 1780. a. Tahevaga ühised omanikud (vt. „Taheva“), välja arvatud 18. sajandi algus, mil kapten Joachim Balk sai 26. märtsil 1702 Koikküla Rootsi riigilt pandina riigile laenatud 1500 riigitaalri eest. 1780. a. sai pärandi jaotusel Koikküla enesele kindralleitnant Thure Carl parun Delwig, kes juba 1783. a. mõisa müüs major Heinrich Ernst von der Brüggēn'ile. 1806. a. saab mõisa omanikuks rittmeister Adolph Heinrich von Wulf, kelle tütrelt ostis selle 1859. a. kreisisaadik, pärastine maanõunik Carl von Mensenkampff. 1891. a. läheb mõis August parun Fölkersahm'i ja 1907. a. Gottlieb parun Fersen'i omanduseks. Viimase pojalt Aleksandrilt võõrandati mõis Eesti maaseaduse alusel. Planeeriti 1919. ja asundati 1921. a. Härrastemaja — kahekordne kiviehitis. Sai Eesti Vabariigi ajal kannatada. Oli hiljemini asunikkude ja mõisatöölise tarvitada. Pärast asusid sinna aga Laanemetsa vallavalitsus ja Kaku algkool.

Mõisale kuulunud vakutalude ostuaega talupoegade poolt näitab järgnev tabel:

Ostuaastad	1866	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1879	1880	1889
Talude arv	3	1	11	1	2	1	7	5	2	1	2	2

Vastse-Roosa (saksa k. *Neu-Rosen*, varemini *Catharienhof*), umb. 21 km kirikust ja 11 km Mõniste kitsarööpalise raudtee jaamast, Mustjõe lisajõe Vaidva kaldal.

Endine Mõniste mõisa osa, mille Theodor von Koskulli konkursilt 1813. a. enampakkumise teel ostis Otto Sigismund Christian parun Ungern, kes juba 1817. a. mõisa edasi müüs Carl Eduard parun

Wolff'ile. Wolffidelt läks mõis ostuteel 1844. a. Otto von Huhn'ile, kelle konkursi tõttu 1853 mõis uuesti Wolffide kätte sattus. Wolffidelt omandasid mõisa Wulfid,⁶ kellede päralt olid juba Mõniste, Saru ja Taheva ja kelledelt mõisad võõrandas Eesti maaseadus.

Planeeriti ja asundati 1920. Härrastemaja — ühekordne ärkli-tubadega vana puuehitis. 1919. a. sügisel asus sinna kohalik algkool.

Vastse-Roosa ja Väike-Laitsna vakutalude ostu andmed on Tartu-Võru Rahukogu kinnistusjaoskonna registrisse koos sisse kantud, mille tõttu neid võimalik pole olnud eraldada järgnevas talude ostu-aega näitavas tabeliski, milles leiduvad kõik ka riigipiiri ajamisel Lätile jäänud talud.

Ostuaastad	1867	1870	1886	1888	1889	1892	1893	1898	1902	1903	1905	1908	1913
Talude arv	2	1	12	8	5	3	1	2	1	5	4	1	2

KIRIKUD, PALVEMAJAD, KALMISTUD. Vähemalt 2 vane-mat Hargla kirikut näivad olnud täiesti puuehitised. Üks neist põle-tati Põhja sõja ajal 1702. a. venelaste poolt. Teine oli see, mis ehitati sõja järele ja mis juba 1750. a. oli lagunenu-d. Praegune kivikirik ehitati 1817.—1819. a., ja 1872.—1874. a. võeti ta kallal põh-jalik ümberehitus ette, mis muutis kiriku esialgse kuju täiesti. Kirik on köetav 2 ahjuga. Altar — suur gooti stiilis puulõige. Al-taripilt — suur kullatud raamis Kristuse ristilt võtmist kujutav õli-maal — on kunstnik Jacobs'i töö Gothas; valmistatud 1877. a. ja maksma läinud 800 rubla, millest osa kohalikud mõisnikud annetanud. Kantsel, mis endast midagi erilist ei kujuta, on ehitatud kirikuga ühel ajal, kell valatud 1909. a. Lavrov'i poolt Gatšinas. Orel ehitatud 1876. a. Knauff'i poolt Gothas.

Foto K. Kalamees.

33. joonis. Hargla kirik.

praegu umbes 10 Riia vakamaad suur. Viimane juurdevõetud osa — umbes 6 vakamaad — õnnistati 1908.

Kirikul on praegu tarvitusel veel ka teine kalmistu, mis asub umb. 20 km eemal Vastse-Roosa mõisa maal Vaidva jõe paremal kaldal, asutatud 1823. Kalmistu kell on valatud Seebode' poolt 1853. a. Riias. Sinna Läti piiri ligidale kalmistule on maetud peamiselt lätlasi.

Laanemetsa (kuni 1921. aastani Hargla) apostliku õigeusu koguduse (selle asutamise kohta vt. üldosa: „Vene aeg, kirikuolud“) Püha Peetruse ja Pauluse nimeline kirik ehitati 1855. a. Laanemetsa mõisalt võõrandatud maale. Ristikujuline puuehitis, köetav 2 ahjuga. 1919. a. märtsis murdsid punaväelased kirikusse ja röövisid hinnalisemad kirikuriistad. Kalmistu — umb. 2 tiinu suur — asub kirikust ligi 0.6 km kirde pool. Viimati laiendatud uue osa juurdevõtmise teel 1913. a.

Vana kalmistu, endise puukiriku all ja ümber, praegusest kirikust umb. 0.25 km ida pool, on õpetaja Christiani' ajal (1873—1892) ta sandatud ja moodustab praegu lageda platsi.

Praegu tarvitatav kalmistu, umbes 0.75 km kirikust, Võru maanteest paremat kätt, Hargla oja idakaldal on asutatud nähtavasti kohe valitsuse 1773. a. ilmunud käsu järele, mis keelas matta surnuid kiriku alla ja ümbrusse. Igatahes vanemad surnud on maetud sinna juba 1780-ndail aastail. Kalmistu on

Foto K. Kalamees.

34. joonis. Vaade Hargla kiriku tornist idasse.

Vennastekoguduse palvemaju leidub Harglas 1, mis asub Sarus Tammi külas. Ehitatud 1873. a. kohaliku taluperemehe kingitud (1 vakamaa suurusele) platsile. Lihtne ühekordne puuehitis. (Vrd. ka eespool „ajalugu“.)

Perekonna-matusepaiku on Harglas 1, nimelt Mõniste mõisas Ristimäel, umb. 0.75 km härrastemajast, asutatud 1843. a. kohaliku mõisniku E. v. Wulfi poolt oma perekonna jaoks. Sõja ajal rüüstati matusepaik täiesti.

Arhiividest on kohalikud kirikute, valdade ja koolide omad revolutsiooni, eriti aga Eesti Vabadussõja ajal osalt tublisti kannata saanud, samuti arvatavasti ka mõisade erakirjakogud, mida pärast mõisade võõrandamist kohal enam ei leidu. Nii luteri kui ka apostliku õigeusu kirikul puuduvad vanemad kroonikad.

A

12543

i 36363881